

עריקים, מרגלים, יורדי ים ופועלים בתרגום

למה, איפה ואיך מתרגמים ספרות ערבית לעברית?

יהודה שנהב-שהר בני

תרגום הוא מונח מתעתע שספח אליו לאורך ההיסטוריה משמעויות שונות ומגוונות. תולדות התרגום אפופים מסתורין ועמוסים תככים, בגידות ונקמות. **בעבר הרחוק** זכו מתרגמים ליחס חשדני ואמביוולנטי, ואין פלא בכך לאור העובדה שרבים מהאנשים ששלחו את ידם בתרגום באותם ימים היו טיפוסים מפוקפקים למדי – עבדים, עריקים, מרגלים, יורדי ים, שבויי מלחמה ופליטים. בתקופות שונות ספגו מתרגמים כינויי גנאי ויחס מזלזל, ובהקשרים שונים הדביקו להם שמות גנאי שונים: מאחזי עיניים, תוכים, צינורות, פילטרים, סרסורים, פיקטורים, תכסיסנים, רוחות רפאים, משתפי פעולה או בוגדים.

בהיסטוריה המודרנית ניתן למצוא גם כמרים, מיסיונרים, אתנוגרפים, תיירים, צנזורים, סוחרים, עיתונאים, משוררים וסופרים שעסקו בתרגום. רבים מהם לא ישבו לתרגם בחדרי עבודה משלהם, אלא עבדו בסקריפטוריומים של מנזרים, בכנסיות, בספריות, בתחנות מעבר, במחנות שבויים, באוניות, בבתי משפט, באולמות קונגרסים, במעבדות פענוח או במשרדים ממשלתיים.

ברשימת הצוות העצום שהביא איתו נפוליאון למצרים מוזכרים ה"דְרָג'וֹמְנִים" – שיבוש של המילה תְרַגְמָן בערבית, ששורשה כנראה באכדית אשר חדרה בימי הביניים לשפות האירופיות, וחזרה בתנועה סיבובית לקוסמולוגיה הלשונית הערבית. ואם ממשיכים ובודקים מגלים כי בזמנים ובהקשרים שונים קיבלו מתרגמים שלל הגדרות וכינויים. היו שראו בהם לחשנים, מתווכים לשוניים, מליצים, משכתבים, מפענחים, מדובבים ומתורגמנים.

דיאלוג ותנועה במרחב

במאה התשיעית, למשל, חי בבגדאד אדם בשם אבן אסחאק אלעבאדי, שכינויו היה "שיח' המתרגמים". הוא ניהל את "בית אלחכמה" שייסד הח'ליף אלמא'מון, שם רוכזו התרגומים בארבע השפות העיקריות של האזור באותה תקופה: יוונית, ארמית-סורית, פרסית וערבית. המוסד הזה הפיק תרגומים רבים בתחומי הרפואה, הפילוסופיה והאסטרונומיה. בהכנתם נעזר אבן אסחאק בבנו, באחיינו ובקבוצה של תלמידים, שאחדים מהם היו עבדים דוברי יוונית. הם פיתחו שיטות שונות לתרגום משותף במטרה להאיץ את מפעל התרגום. מסמכים מאותה תקופה מלמדים איך לעיתים, כשהיה אבן אסחאק מתחיל לתרגם כתב יד מיוונית לערבית, במקביל היה אחיינו מתרגם אותו מאשורית לערבית, ובמקביל הוא עצמו היה מתחיל פרויקט של תרגום אותו טקסט עם קבוצה אחרת של מתרגמים. המתרגמים במפעל נהגו להיפגש לעיתים קרובות במעין סדנה שבה היה אבן אסחאק משפר ומאשר את התרגומים שלהם. את רוב התרגומים מיוונית לערבית תרגם אבן אסחאק לצורת ביניים בין הערבית הקלאסית והערבית המדוברת, למגינת ליבם של מלומדי התקופה, שדגלו בכתיבה תקנית בערבית ספרותית.

הדוגמא של אבן אסחאק היא רק אחת משלל הדוגמאות שההיסטוריה של העת העתיקה וימי הביניים מספקת לנו על מפעלי תרגום שנעשו תוך כדי דיאלוג ותנועה במרחב, בתנאים של ריבוי לשונות ודיאלקטים. חלק מהמפעלים הללו, כמו תרגומי המלך ג'יימס, התרגומים הסיניים של כתבי הקודש ההינדיים או מפעלי התרגום של המלך אלפונסו העשירי במאה השלוש-עשרה בטולדו, שם התגבשה המסורת האנדלוסית, העסיקו פועלי תרגום שעבדו בצוותים היברידיים – משפחות ושותפויות שפעלו בטכניקות של חלוקת עבודה ודיאלוג הדדי, לרבות דיאלוג יהודי-ערבי פורה.

בהקדמה לגרסה הלטינית של "דה אנימה" של אבן סינא, שנכתבה בטולדו במאה השתים-עשרה, מתואר תהליך העבודה במודל צוותי שבו מתרגם יהודי בשם אבן דאוד הקריא את הספר מילה במילה בערבית,

ומתרגם שני בשם דומיניקוס תרגם את הערבית ללטינית. תרגומם היה לטקסט חשוב ששימש רופאים יהודים בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, ובשעתו קרא אותו גם רבי יהודה הלוי. המתרגמים הללו יצרו תרגומי ביניים, והגרסאות השונות סייעו במהלך התרגום המשותף שהכיל מרקם רב-לשוני ברור. **היו אלה מסמכים שהורכבו מפסטיש של חומרים, נלקחו מתרבויות שונות, ועורבבו ביחסים של דיאלוג, פרודיה, תחרות וחקיף.**

מתרגם אחד-גרסה אחת-שפה אחת

בעת החדשה השתנו חוקי המשחק הללו מן היסוד; התרגום התנתק מהמשמעויות ההיסטוריות והתרבותיות הרחבות שאפיינו אותו, ועבר שינוי סוציולוגי רדיקלי. הוא הפך מפעולה שכללה תנועה, דיאלוג ותקשורת, **לפרדיגמה סלקטיבית** בעולם הספרות, הלינגוויסטיקה וההרמנויטיקה. כשאנו קוראים היום תרגום בדפוס, בדרך כלל נגלית לעינינו רק הגרסה הסופית שלו, ומעטים המקרים שבהם מספרים המתרגמים על קורות התרגום ותהליך העבודה, מדווחים על התלבטויות וניסיונות שלא צלחו, או חושפים היסוסים וטיטוטות קודמות. ברוב המקרים אין בידינו תיאור של חלל העבודה של המתרגם, של משך הזמן שנדרש ממנו על מנת לסיים את התרגום או של התנאים החומריים והפוליטיים שבהם הוא התבצע.

השינוי הזה, שהביא **לאובדן הפונקציה הדיאלוגית של התרגום**, אינו בגדר תופעה מבודדת אלא קשור בפרויקטים קולקטיביים-לאומיים, אידיאולוגיים או דתיים. התרגום המודרני (המכונה גם "ניאו-קלאסי") הפך לפעולה המתבצעת במרחב פרטי, בדגם של **מתרגם אחד-גרסה אחת-שפה אחת.**

תרגום מערבית לעברית – פרדיגמה של חשד

אם נבחן את מכלול התרגומים שנעשו בישראל מערבית לעברית – שעל מיעוטם המדהים אעמוד ברשימה אחרת – נראה **שרוב רובם של המתרגמים מערבית היו יהודים, ששפת אמם הייתה עברית, ושהם בוצעו בדל"ת אמות, ללא דיאלוג עם הסופרים או עם מתרגמים ערבים.** המתרגמים הללו, רובם ככולם, עשו עבודה אינדיבידואלית ברוח המודל המערבי, אך פעל אצלם גם גורם נוסף: התרגום שלהם נשען על **התפיסה ההיררכית של היחסים בין העברית והערבית בתוך ההקשר הקולוניאלי.** בין שהם נתנו על כך את הדעת בין שלא, צורת עבודתם שכפלה את יחסי הכוח הפוליטיים ששררו מחוץ לחדר העבודה.

רבים מהמתרגמים הללו פעלו מתוך הביטוס לאומי, שבא לידי ביטוי בנטייתם לעברת את הטקסט המתורגם, ואף לקצץ בו לפי טעמו של המתרגם. כאלה היו למשל תרגומיו של מנחם קפליוק, מתרגם ותיק ומחונן שבהקדמתו לנובלה המשובחת של הסופר המצרי תאופיק אלחכים "מיומנו של תובע בכפרי מצרים" הביע בגלוי את ביקורתו על היצירה המבריקה, וגרס שיש "להתאים את היצירות המתורגמות לנורמות הספרותיות הנהוגות במערב". את עמדתו יישם קפליוק במבחר תרגומיו לגדולי הסופרים הערבים, וביניהם תאופיק אלחכים, נג'יב מחפוז וטאהא חסיין. בתרגום הספר "הגנב והכלבים", של חתן פרס נובל נג'יב מחפוז, הפקיע קפליוק את הסיפור מידי המספר, והפקידו בפיו של מספר כל-יודע. ובתרגום הרומן האוטוביוגרפי "הימים" של טאהא חסיין, אחד ההוגים המצרים החשובים במאה העשרים, החליט קפליוק שיצירה אוטוביוגרפית אינה יכולה להימסר בגוף שלישי, ושכתב את כולה כך שתימסר בגוף ראשון.

אבל צריך להבין שהמתרגמים מערבית לעברית לא היו יוצאי דופן בהקשר זה. **בחברות פוסטקולוניאליות רבות אפשר למצוא דוגמאות לתרגומים שנעשו על ידי בני קבוצת הרוב מתוך פרדיגמה עמוקה של חשד,** כי גם במקומות אחרים התרגום בהקשר זה שמש ככלי נוסף לשליטה באוכלוסייה.

דיאלוג, לא בהכרח קונצנזוס

אחת ההנחות שהנחתה אותנו כשהקמנו את פרויקט "מכתוב" הייתה שלאור היחסים הקולוניאליים המתקיימים בין העברית לערבית, לא מתקבל על הדעת שפרקטיקת התרגום בהקשר זה תמשיך להתקיים בדגם יחידני המתבצע בחללים פרטיים, ותישאר מונופול של מתרגמים ועורכים יהודים, שאינו מבוסס על

דיאלוג עם ערבים. לפיכך פנינו לחפש מודל עבודה אחר, שמסגרתו לא יישמש התרגום ככלי להנצחת היחסים הקולוניאליים בין השפות, אלא להפך – יתנגד לו.

לאור מטרה זאת הצבנו לעצמנו כלל בסיסי שהוא נר לרגלינו: **התרגומים במכתוב מתבצעים כולם תמיד במסגרת של דיאלוג בין יהודים וערבים.** לעיתים הדיאלוג הזה צמוד, ומתקיים במפגשי תרגום בחללים ציבוריים, ולפעמים, כשהטקסט המתורגם ארוך יותר, הדיאלוג מתקיים בהתכתבות ובמפגשים תקופתיים בין המתרגמים. צורת עבודה זאת מבוססת על המסורות הקיימות של תרגום בדיאלוג, ועל הבנת היחסים הפוליטיים המורכבים בין הערבית והעברית.

לאן חותר הדיאלוג? בלב העניין עומדת ההבנה שהמטרה אינה מוגדרת מראש. הדיאלוג לא חייב להביא לקונצנזוס, ובהחלט יכול גם לייצר דיסנזוס, והסכמות על אי-הסכמות. מדוע? כי האפשרות הזאת בדיוק היא מה שהופך את התרגום גם למכשיר של התנגדות. כיצד היא עושה זאת? על כך ארחיב ברשימה הבאה.